

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ:
şifahi və yazılı ədəbiyyat

BAKİ – 2013

I BÖLMƏ. MÖVQEYİ VƏ HƏYATI

Kamran ƏLİYEV

AMEA Folklor İnstitutunun

*“Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNDƏ MÖVQEYİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli simalarından biri olan Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında xüsusi və əvəzsiz xidmətləri olmuşdur¹. Onun bu sahədəki bütün fəaliyyəti məqsədyönlü və səmərəli məzmun daşımışdır.

Çox qəribədir, F.Köçərli haqqında düşünməyə başlayarkən, nədənsə, ilk dəfə olaraq həmişə onun Şuşaya gələn Çernyayevski tərəfindən seçilib Qoriyə aparılması yadıma düşür. Qori seminariyasının müəllimləri Zaqafqaziya respublikalarını, onların şəhərlərini, hətta ucqar kəndləri belə gəzib seçim aparırdılar. Bu seçim, əlbəttə ki, asan seçim deyildi. Məsələn burasındadır ki, onlar həmin kəndlərdən və şəhərlərdən həm savadlı, həm perspektivli uşaqları axtarıb tapır, onları Qoriyə oxumağa aparırdılar. Beləliklə, Şuşada balaca Firidunun seçimi ortaya gələndə onun ailəsində buna ciddi müqavimət göstərildi. Əsas səbəb isə Firidunun ailədə yeddi bacının bir qardaşı olması idi. Məhz bundan narahatlıq keçirən valideynlər balaca Firidunu gözlərindən

¹ QEYD: Məqalə F.Köçərlinin anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə keçirilən sessiyadakı məruzə əsasında hazırlanmışdır.

kənara qoymaq istəmir və onun Qoriyə getməsinə etiraz edirdilər. Bu məqamda Çernyayevski üzünü Şuşa qazısı və Şuşa ağsaqqallarına tutur. Nəhayət, onların işə qarışması ilə balaca Firidunun Qoriyə getməsinə icazə verilir. Çernyayevski balaca Firidunu Qoriyə aparanda yeddi bacı onun arxasınca baxıb göz yaş axıdırdılar. Onun gələcəyi haqqında düşünürdülər. Bu göz yaşlarını sonradan Firidun bəyin arxasınca atılmış suya bənzətmək olardı, çünki Qori seminariyasını bitirən Firidun bəy Köçərli zaman keçdikcə böyük və tanınmış bir şəxsiyyətə çevrildi.

Firidun bəy Köçərli Qori seminariyasında təhsilini başa vurduqdan sonra İrəvanda işlədi, bir çox yerlərdə müəllimlik sənəti ilə məşğul oldu. Qori seminariyasının ona bəxş etdiyi ən ümdə keyfiyyətlərdən biri ədəbi tənqida, ədəbiyyatşünaslığa xüsusi meylinin formalaşması idi. Firidun bəy Köçərli haqqında danışarkən istər-istəməz onu M.F.Axundzadə ilə Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Hənəfi Zeynallı və s. arasında görürük. Yəni Firidun bəy Köçərli Axundovdan sonra Azərbaycan ədəbi tənqidini inkişaf etdirən elə bir şəxsiyyətdir ki, onun təsiri sonradan özünü kifayət qədər və qabarıq şəkildə göstərməyə bilməzdi.

Bəs F.Köçərli Azərbaycan ədəbi tənqidinə nələr gətirdi? Birinci növbədə son dərəcə aydın və sadə yazmaq vərdişini nümayiş etdirdi. O, birmənalı şəkildə qeyd edirdi ki, tənqidçi, yaxud ədəbiyyatşünas alim sadə dildə və aydın yazmalıdır. Elə yazmalıdır ki, deyəcəyi əsas fikirləri oxucuya doğru və dürüst çatdıra bilsin. Bizcə, F.Köçərli tənqidinin bu vacib prinsipi onun müəllimlik peşəsindən irəli gəlir və məhz bunun nəticəsidir ki, sonralar F.Köçərli folklor nümunələrindən ibarət “Balalara hədiyyə” adlı kitabçanı nəşr etdirdi.

F.Köçərli tənqidinin əsas xüsusiyyətlərindən digəri isə əsərin məzmununun olduğu kimi oxucuya çatdırılmasıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, janrından, böyük və kiçikliyindən asılı

olmayaraq əsərin məzmununun olduğu kimi oxucuya çatdırılması ən çətin məsələlərdən hesab olunur. Əslində bu, həm ədəbiyyat tarixçiliyində, həm də ədəbi tənqiddə vacib şərtlərdən sayılır. F.Köçərliyə gəldikdə isə tənqidçi hər hansı əsərin məzmununu o qədər sadə dildə, o qədər aydın şəkildə və əhatəli formada oxucuya çatdırırdı ki, istər-istəməz həmin əsər haqqında tam məlumat əldə etmək mümkün olurdu və adama elə gəlirdi ki, əsəri sanki o, özü oxuyub. Keçən əsrin əvvəllərində Şekspirin “Otello” əsəri tamaşaya qoyulmuşdu. Tamaşanın dəbdə olduğu bir vaxtda Firidun bəy Köçərli “Otello” haqqında məqalə yazdı və məqalədə əsərin qısa məzmununu oxuculara çatdırdı. Həqiqət belədir ki, məqaləyə daxil edilmiş səhifə yarımliq məzmunu oxuyandan sonra “Otello” əsəri haqqında tam şəkildə məlumat əldə etmək mümkündür.

Yaxud Firidun bəy Köçərli ədəbi tənqidi məqalələrinin birində çox sadə bir əhvalat danışır. Məlum olur ki, Bakı – Sabunçu yolundakı qatarda iki əcnəbi və bir yerli adam var idi. Yerli adam cibindən siqaret çıxarıb yandırmıq istəyir. Bu zaman avropalı əcnəbi söyləyir ki, ictimai yerdə, qadının yanında siqaret çəkmək olmaz. O da kupedən çıxıb, kənarda siqaretini çəkir və geri qayıdır. Qayıdanda görür ki, həmin o avropalı kişi kupədə və qadının yanında siqaret çəkir. Soruşur ki, bəs sən mənə dediyin hara, özünün siqaret çəkməyin hara? Əcnəbi cavab verir ki, qadınların yanında siqaret çəkməyi siz bilməzsiniz. Bu vaxt yerli adam qəzəblənib avropalıya bir şillə vurur və onlar dalaşırlar. İndi mən sizə deyim ki, siz əgər araşdırsanız o yerli adam, şübhəsiz, müsəlman deyil. Çünki bizdə elə cəsarət çatmaz ki, avropalıya bir şillə vuraq. Beləliklə, aydın olur ki, Firidun bəy Köçərli söyləyəcəyi əhvalatları çox sadə şəkildə danışdı və onları ustalıqla digər məsələlərlə əlaqələndirirdi.

Firidun bəy Köçərli tərəfindən Cəlil Məmmədquluzadənin “Usta Zeynal” hekayəsinə verilən təhlil demək olar ki, “Usta Zeynal”ın müasir elmi təhlilinə bərabərdir. Şübhəsiz ki, M.F.Axundzadənin komediyaları, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin digər məsələləri barədə F.Köçərlinin qeydləri, fikirləri və mülahizələri elmi-nəzəri səviyyə baxımından çağdaş dövrümüzdə tamamilə uyğundur.

Bütün bunlarla yanaşı, şübhəsiz, hamı bilir ki, Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki əsas mövqeyi onun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nı hazırlaması ilə bağlıdır. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” ənənədə özünə möhkəm yer tutmuş təzkirə yaradıcılığı sahəsində irəli atılan bir addım idi. F.Köçərliyə kimi təzkirə yaradıcılığı orta əsrlərdən başlayaraq inkişaf etmiş, müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. Bu silsilədən Firidun bəy Köçərliyə yaxın olan nümunə Mir Möhsün Nəvvabın təzkirəsi idi. Yeri gəlmişkən, Mir Möhsün Nəvvabın təzkirəsi S.Ə.Şirvaninin təzkirəsi ilə müqayisədə öz novatorluğu ilə seçilir. Bu, onunla əlaqədardır ki, Mir Möhsün Nəvvab həm şairlər haqqında mülahizələrini geniş vermiş, həm də ilk dəfə olaraq Mir Möhsün Nəvvab müasiri olan şairlərin əsərlərini öz xətti ilə çap etdirmişdi. Təzkirə yaradıcılığının yeni mərhələsi F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın ortaya çıxması idi. Bu mənada keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” cildlərinin çapı bu sahədə üçüncü mərhələ hesab edilir.

F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” ideyasına gəlib çıxması onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqədar bir sıra məqalələr yazması, ayrı-ayrı əsərlər haqqında mülahizələr söyləməsi, ədəbiyyatlara dair bir çox müqayisələr aparması kimi addımlardan sonra baş tutmuşdur. F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə xronoloji ardıcılıqla baxırdı. O, Azərbaycan

dili və ədəbiyyatını vəhdətdə götürdüyünə görə Füzuli yaradıcılığını ədəbiyyat tarixinin başlanğıcı hesab edirdi. Amma bununla bərabər, F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin klassiklərini - fars dilində yazan sənətkarları da kənara qoymurdu. Ona görə də birinci növbədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini təhlil edərkən F.Köçərli ədəbi-ictimai mühitə əsaslanmış və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarını izah edərkən birinci növbədə ədəbi mühitləri qabartmışdır: Gəncə mühiti, Şirvan-Şamaxı mühiti, Quba, Dərbənd, Nuxa, Ordubad, İrəvan mühitləri. Şübhəsiz, bu mühitləri təhlil edəndən sonra onlara uyğun olaraq yazıçılar haqqında məlumatlar verir, onların nümunələrini təqdim edirdi. Beləliklə, F.Köçərli bu mövqedə idi ki, hər hansı bir yazıcının fəaliyyəti, yazdığı əsərlər onun yaşadığı dövrdən, mühitdən və cəmiyyətdən kənarında deyildir.

F.Köçərlinin o tarixi materiallarda önəm verdiyi məsələlərdən birisi ən böyük sənətkarlara xüsusi diqqət yetirməsidir. Məsələn, Ə.Gəncəvi haqqında danışarkən xüsusi şəkildə qabardılır ki, o, məliküşşüərə olmuşdur. Eyni zamanda materialların ikinci hissəsi Bahar Şirvani ilə başlayır ki, bu, təsadüfi deyil və həmin mühit Bahar Şirvaninin əyyamı hesab edilir. Bunun da başlıca səbəbi ondan ibarət idi ki, Bahar Şirvani məliküşşüərə idi.

Beləliklə, F.Köçərli hər hansı məsələdən danışarkən, onu izah edərkən təsadüflərə əsaslanmır, həmişə müəyyən məntiqə söykənirdi. Ona görə də hər bir əsərin şərh və irəli sürülən mülahizənin əhəmiyyəti bugünkü dövrlə uyğunluğuna bağlıdır.

Bir məsələni də xüsusilə qabartmaq vacibdir ki, F.Köçərlinin o vaxt ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında dediyi bir çox mülahizələr bu gün ayrı-ayrı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən təkrar edilir. Onun istifadə etdiyi faktlardan bu gün geninə-boluna istifadə olunur. Məsələn, biz Füzuli haqqında danışanda ən çox dediyimiz məsələlərdən birisi Füzulinin hələ gəncliyində məşhur-

laşması barədə qəsidəsinin olmasıdır. İndi bir çox kitablarda həmin nümunə eynilə təkrar edilir. Yaxud başqa bir nümunə: S.Ə.Şirvani ilə bağlı olan tədqiqatların əksəriyyətində S.Ə.Şirvaninin “aləmdə səsim var” fikrini nümunə kimi gətirirlər. Hətta Əzizə Cəfərzadə həmin adda roman da yazmışdır. İlk dəfə olaraq F.Köçərli onun yaradıcılığından bu nümunəni seçmiş, qabartmış və xüsusi şəkildə dəyərləndirmişdir. Beləliklə, həmin nümunələr, həmin faktlar, həmin yanaşmalar bu gün belə öz əhəmiyyətini saxlayır, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən istifadə olunur və bundan sonra da istifadə ediləcəkdir.

Şübhəsiz, bütün bunlar F.Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini izah edən əsas mətləblərdir. Lakin başqa bir cəhətə də diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müqayisəli metoda üstünlük verən ədəbiyyatşünas idi. Həm tarixi-müqayisəli metod, həm müqayisəli-tarixi metod F.Köçərlinin yaradıcılığında əsas yer tuturdu. Köçərli M.F.Axundzadəni fransızların Molyeri, rusların Qoqolu ilə müqayisə edirdi. Axundzadənin Molyerlə müqayisəsi ilk dəfə Avropada mümkün olmuşdur. Amma buna baxmayaraq, F.Köçərli bu məsələləri genişləndirirdi. Yaxud da S.Ə.Şirvani yaradıcılığından danışır və bu gün bizə qeyri-adi gəlsə də, onu rusların Puşkini, ingilislərin Bayronu və polyakların Miskeviçi ilə müqayisə edirdi. Yəni bu, o deməkdir ki, F.Köçərli müqayisəli-tarixi metoda üstünlük vermək həqiqətini meydana çıxarır və bu yolun vacibliyini göstərirdi. Nəhayət, ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında F.Köçərli mövzuya eyni olan şeirləri müqayisə məqamına gətirir. F.Köçərlinin materiallarında Vidadi, Vafiq və Zakirin üç “Durnalar” şeiri yanaşı qoyulmuş və müqayisə edilmişdir. Onların oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarılmışdır.

Bir sual da maraqlıdır: F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” çap edilən vaxt (1925-1926) ədəbiyyat

tariximiz barədə hansı kitablar çap edilirdi? Fuad Köprülünün və İsmayıl Hikmətin! Bu fakt belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, həmin vaxtlar Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabı Fuad Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (1926) və İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabları ilə yanaşı dayanan əsər idi.

F.Köçərli öz kitabı haqqında yazırdı ki, bu, “əziz və mübarək bir kitab”dır. Bu günün həqiqəti isə belədir ki, F.Köçərli bizim üçün əziz və mübarək bir insandır.

Kamran ƏLİYEV

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
TARİXİNDƏ MÖVQEYİ**

Xülasə

Məqalədə Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi tənqid sahəsindəki fəaliyyətindən bəhs olunur. Onun bədii əsəri dəyərləndirmək, ədəbiyyat tarixini sistemləşdirməklə bağlı araşdırmaları təhlil edilir. Müqayisəli-tarixi metoda üstünlük verməsinin səbəbləri izah olunur.

Açar sözlər: F.Köçərli, ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbi tənqid, müqayisəli-tarixi metod

Камран АЛИЕВ

**ПОЗИЦИЯ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ В ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Резюме

В статье говорится о деятельности Фиридун бека Кочарли в области литературной истории и литературной критики. Анализируются исследования, связанные с систематизацией литературной истории, оценивание его художественного произведения. Изъясняются причины предпочтения сопоставительно-историческому методу.

Ключевые слова: Ф.Кочарли, литературный историзм, литературная критика, сопоставительно-исторический метод.

Kamran Aliyev

**THE PLACE OF FIRIDUN BEY KOCHERLI IN THE
HISTORY OF AZERBAIJAN LITERATURE**

Summary

The activity of Firudin Bey Kocherli in the field of literature history and literary criticism is mentioned in the article. His investigations related with analyzing fiction, systematizing literature history are analyzed. The reason of his preferring comparative-historical method is explained.

Key words: F.Kocherli, literature history, literary criticism, comparative-historical method